

BENCE ERIKA

Egy bácskai családregény vége

Vasagyi Mária: Eszter könyve

Egy bácskai nagycsalád 20. századi története: század eleji gazdasági felemelkedéssel és a vele járó közösségi tekintélyszerzéssel, belső konfliktusokkal, ármánykodásokkal, csalásokkal, árulásokkal, holokauszttal, partizánokkal, oroszokkal, halállal, pusztulással – ezt beszéli el Vasagyi Mária *Eszter könyve* című új regénye.

Az *Eszter könyve* fedőlapján Nagypáti Kukac Péter (1908–1944) topolyai festőművész *Falcion* című festménye látható, ami azt sugallja, hogy a térség ismert földbirtokosairól van szó, ám a fedőlapon kívül semmi sem utal e referenciális mozzanatra. A Falcione-ok életeseményei éppúgy felismerhetők a narratívában, mint a térség, azaz Bácska (az egykori Bács-Bodrog vármegye) bármely ismert birtokos nagycsaládjának sorstörténete.

A családregénynek könyvelőzménye is van: Vasagyi Mária 2002-ben, a Forum Könyvkiadó gondozásában napvilágot látott *Silentium album* című kisregénye; más interpretációk szerint novellaszorozat, amelynek darabjait az azonos szereplők és helyszínek fűzik össze. Noha sem a regény szüzséje, sem tere, sem ideje nem módosult különösebben, sőt, szereplői és történeteik is nagyrészt megegyeznek a *Silentium album* elbeszéléseiben megjelenítettekkel, mégsem érezzük és gondoljuk azt, hogy második kiadással van dolgunk. Ez leginkább abból következik, hogy a novellafűzér változó elbeszélői szövegeket egyetlen kívülálló, mindentudó narrátori látás- és beszédmód váltotta fel. A családtörténetet Eszter, a Félix ükapa által alapított dinasztia világcsavargóvá lett Mór nevű tagjának, Jusztin nagyapa fiának gyermeke beszéli el, pontosabban: mondja újra. A szemszög, amelyből Félix ükapa és az elbeszélésben még jelen levő Fülöp dédapa leszármazottjainak, számos gyermekének és unokáinak szerteágazó történetét láttatja, azért is sajátos, mert a félig zsidó származású kislányt a holokauszt idején Énekes dédanya sublótjának fiókjában rejtegetik, ahonnan egy levegőzés céljából vajt lyukon keresztül szemléli a világot. Később pedig, amikor újabb csizmások érkeznek, és veszik át a hatalmat a vidéken – miután elkobozzák a család minden vagyonát, többek között az események fő színterét képező, Kőkecskéhez címzett fogadót is –, hogy megszabaduljon a kifosztottság és megalázottság terhétől, Eszter a képzelete segítségével emelkedik a táj, a bűzös kenderáztató fölé. Partján, egy vályogviskóban tengetik napjaikat a család itt és életben maradt tagjai: Fülöp dédapa, Jusztin nagyapa és húga, az előbbi debella, de a gasztronómiában utolérhetetlen tehetségű leánya, Fruzsina, Eszter nagynénje és felnevelője.

Eszter „könyvével” a balladákat, mondákat és legendákat görgető családtörténet bibliai narratívákkal egészül ki. Noha a családot látszólag a kedvezőtlenül alakuló világtörténelem eseményei, valamint a belső romlás és széttartás: divergens, a családi hagyományoktól elrugaszkodott magatartások züllesztik szét, végig ott érezni a háttérben a fátum, illetve a büntető (őszövségi) Isten jelenlétét. A családi legendárium szerint a Franciaországból Pannóniába érkezett és a Dunántúlon letelepedett nemesi származású ősök már többszörösen átérték az otthonvesztés és idegenség tapasztalatait, mire a számadó juhász, majd földtulajdonossá lett Félix ükapa hihetetlen módon – a barázdában fellelt, arannyal teli, kecske formájú kő megtalálásával – „megjavítja” anyagi állapotukat és társadalmi helyzetüket. Így lesz az ősök kardot villogtató oroszlanos címere helyett kecske a család jelképe, s Jusztin nagyapa nagy családi perpatvar árán kivívott öröksége, a sárkánysori házban megnyitott fogadó neve is Kőkecske. A kőkecske-monda változatai azonban rendre összefüggnek az ördögnek eladott lélek motívumával. Félix ükapa hirtelen vagyonosodásával kapcsolatban is felveti a szóbeszéd, hogy „homályos dolgokba ártotta magát”. Fia, a három fivér közül csodával határos módon (kisdéd korában őt is „elkapta a göröcsös nyavalya”) életben maradt Fülöp és annak felesége, a petróci származású, éles nyelvű, saját lelki mocskát ostoba rigmusok révén a világba „köpködő” Keresztes Róza, azaz Énekes dédanya tíz fia és hét lánya közül tizenegyen érik meg a felnőttkort. Akiket nem a balsors vagy a végzet sújt halálra – mint Énekes dédanya Bálint nevű fivérét

saját, az út menti kőkeresztről visszapattanó lövedéke –, azok vagy örökre hátat fordítanak a családnak, vagy önkézzel vetnek véget életüknek.

Nem véletlen, hogy Félix ükapa temetését követően, az özönvíz-szerű eső áztatta Medárd napi osztozkodáskor veszi kezdetét a család végső pusztulástörténete, amikor a két egyhasi testvér, Jusztin és Jozefina, valamint öccsük, a mindig mosolygós Márk között éktelen veszekedés tör ki. A gyalázkodás és a mindhalálig tartó pereskedés pontos oka viszont soha nem derül ki, de egyértelműen köze van az atyai örökséghez, a földhöz, amelyet Jusztin nagyapa megszerez, majd a család többi tagjának ellenkezése dacára áruba bocsát: megbocsáthatatlanul „elkótyavetyél”. A közösségi emlékezet a kőkecske-legendára vezeti vissza a fő- és oldalági rokonság egyaránt csillapíthatatlan földéhségét, hogy – miként az elbeszélő mondja – „[v]ájják, ásózzák a talajt ott is, ahol nem kell, mint a piramisok feltárói, az idegen földet sem kímélik, ha módjukban áll távolabbi ég alatt kutászni. Földre szegett szemmel járnak mindenütt, mintha keresnének valamit.” Míg más hoztartzatózókat a földet „hőslő” kapzsiság, Jusztin nagyapát gyermekkori álma vezérli. Egy alkalommal ugyanis, amikor apjával Pestre távozott fivérei, Antal és Gergely nyomába ered, előkelő étteremben ebédelnek a fővárosban. A vendéglő nyitásával a jobbágy/zsellér múltú család (a francia ősről szóló legenda ugyanis kitaláció) a polgári felemelkedés útjára lép, ám a bűn árán, mások vérén megalapozott vagyon nem vezethet semmi jóra. Sorsuk nemcsak azért teljesedik be, mert Félix ükapa – talált kincs helyett – orgazdasággal tett szert anyagi javakra, hanem mert egytől egyig vétenek az erkölcsi és isteni törvények ellen; Jusztin nagyapa elsősorban azzal, hogy – miután nem kapja meg a beígért hozományt – kiszolgáltatja kapzsi, földhözragadt gondolkodású rokonsága kénye-kedvének világszép, a társadalmi ranglétrán fölöttük álló feleségét, Gyöngyös Ilust, majd amikor elhatalmasodik rajta a depresszió és a tüdőbaj, magára hagyja újszülött ikergyermekeivel. A hiedelmek világát idézi, ahogy a közösség a halott asszony gyermekeire tekint. Egy ideig otthagyják őket a mellén abban reménykedve, hogy „ha Isten is úgy akarja, magához veszi a kicsinyeket”. Ez azonban nem következik be azonnal: Izsót elsőáldozás után viszi el valamely, a korra jellemző gyermekbaj, míg Mór több évtizeddel később, világcsavargóként tűnik el – a legenda szerint – valahol az Indiai-óceán hullámsírijában. Babonák sötét, misztikus hangulatát hívja életre az a mendemonda is, amely Jusztin nagyapa újránősülésének történetéhez kapcsolódik. Felesége temetését követően öt hétre és két napra új asszonyt hoz a házba: korábbi ágyasát, Halász Veront, akivel majd tizennyolc évig él vadházasságban. Első éjszaka furcsa mocorgásra lesz figyelmes a leskelődő cselédség, majd reggel egy sárkányszerű lényt találnak a pincében: „Gyöngyös Ilus küldte a szörnyet, amiért a férje a halálos órán is magára hagyta.”

A családtörténeti narratívába több népköltészeti műfaj is szervesül. Az említett mondák és hiedelmek mellett a ballada világa érvényesül Senki Örzse és három hibás fia történetében. Az elszegényedett rokonsághoz tartozó, a városi véccsnéni státusáig lesüllyedt asszony maradék kis földcsekéjét Énekes dédanya utasítására Zabos Gáspár, talált gyermek (a szóbeszéd szerint Jusztin nagyapa szegedi vagy petrőci kalandozásainak következménye), a család mindenese szántja el teljesen, minden évben újabb métereket kanyarintva le belőle. Aznap este, amikor Gáspár már a viskó falánál szántja el az utolsó centimétereket, az épület hatalmas robajjal dől össze. A ballada forrása azonban nem ez, hanem a hozzá fűződő mitikus képzelet: „Csakhogy a tetemüket nem találták meg. Szappanyos Viktus a házomlás előestéjén az ablakhoz lopakodott meglesni, igaz-e, hogy Senki Örzse és a fiai fakéssel szelt követ esznek kenyér helyett, s látta, amint vacsoráznak, majd merített a kútból az asszony, megitta a fiait, maga is ivott, és a mélybe ugrott. Követte a süket, a vak, s végül a néma. Ez a legkisebb tétovázott, körülnézett, miközben a barna homály gátlástalanul habzsolta a falakat, s mire leörlődött az utolsó fénysugár, a szoba belseje olyan fekete lett, mint a kút szája. Akkor hallatszott az utolsó csobbanás.” A földet elszántó béres hamarosan mindkét kezére megbénul, hasznavehetetlensége miatt a szegényházban fejezi be életét. Az elbeszélés idején az elátkozott föld paragon áll a határban, Senki földjének nevezik, míg a ház helyére mutató sárga földdarab közepén feneketlen kút áll; napszállta után még a legbátrabb férfiak is messze elkerülik. A történet babonába forduló kimenete Mikszáth Kálmán *Az a fekete folt* című epiko-balladájára reflektál, ahol a Brezinai bacsa, Olej Tamás kunyhója és a – lányéért cserébe, a Talári herceg által reá testált – mérhetetlen nagyságú uradalom helyét jelzi fekete folt. Az apa ugyanis lelkiismeretétől hajtva (az elbeszélő szerint: elhunyt felesége szellemszava hatására) felgyújtja az aklot, majd örökre eltűnik a vidékről; metaforikus értelemben: legendává változik. Mikszáth anekdotikus regényeiben (példá-

ul *A szelistyei asszonyok, Sipsirica*) lehető fel a két vendéglő, Jusztin nagyapa Kőkecskéje és a Márk öccse által vezetett Fiastyúk vetélkedésének mintája, miként a történetbe ékelődő érzékletes gasztronómiai leírások előképe is.

Az alacsony sorból magasra emelkedett család életét és jövőjét a belső romlás és értékválság mellett a történelem katasztrófái is erősen megtépázzák, végül teljesen felőrlik. A saját testvérbátyja ellen is bármire képes, hamis mosolyú Márk az első világháborúban, Oroszországban fagy halálra. Nővérét, Jozefinát, aki hosszú évekig van segítségére a versengésben, belefásulva a hiábavaló hadakozásba és a kudarcba, öccse elvesztése és a tüdőbaj dönti le a lábáról. Vannak a rokonságban, akiket a hadifogságból hazaimportált cucilista eszmék fordítanak szembe a többiekkel, ami ellen Énekes dédanya kiátkozó fellépte sem jelent kellő védelmet: közülük kerülnek majd ki a kollaboránsok, az árulók és a földbitorlók. A holokauszt több családtag tragédiáját okozza. A Kőkecskét a modernség és az újdonság vívmányai segítségével felvirágoztató, bájos, a konyha- és más művészetekben is tehetséges, de előnytelenül testes Fruzsina szerelmét, Grünberg Pált elviszi a halálvonatra, minek következtében a lány elveszíti törvénytelen magzatát, depresszióba esik; az újonnan létesülő partizánhatalom képviselői megverik, kifosztják, meggyalázzák. Noha Eszter rendkívüli hállával viseltetik felnevelője és megmentője iránt (a kislány ugyanis súlyos „senyveségben”, anorexiában szenved), ragaszkodása nem elegendő ahhoz, hogy Fruzsinát életben tartsa: a kenderáztató partján levő viskóban, vakon és elborult elmével fejezi be életét. Fülöp dédapa azt követően némul meg, hogy Jusztin fia örökre eltűnik – világgá züllik, miként a megszépítő emlékezet tartja meg történetét. Valójában felakasztja magát a bedeszakázott ablakú Kőkecske szalonjában. A dédapa temetése a családtörténet egyik legtragikomikusabb pillanata. Az új hatalommal „parvenünek számító stallumba jutott” cucilista rokonság ugyanis a kripta néhány négyzetméteres földterületének tulajdonjogát is elvitatja, ezért megakadályozzák, hogy a halottat a családi sírboltba helyezték. A temetési menet ekkor elindul új sírhelyet keresni. A temetőben bolyongva lelnek rá végül Eszter előre megátott, elfelejtett sírjára. Ugyanis annak idején azt gondolták, hogy a gyenge és beteg kislány nem marad életben, arra meg egyáltalán nem számítottak, hogy a zsidóüldözések és deportálások idejét is átvészeli.

A családtörténetet fenntartó szájhagyomány valóságrelativizáló hatásával szemben többen is a feljegyzés, a dokumentálás, a naplóírás segítségével próbálnak szembeszállni. Jusztin nagyapa egy pávaszemmintás mohazöld könyvbe írja be jegyzeteit üzleti kiadásairól, bevételeiről, családi eseményekről, nevezetes dátumokról. Ezekből és apja Santa Ciben, az ötvenes évek elején keletkezett naplófeljegyzéseiből közöl részleteket krónikájában Eszter, az elbeszélő, továbbá közzé teszi saját, az apjához írt, kezdetben Fruzsina által diktált, majd saját maga által fogalmazott leveleit is, néprajzi gyűjtést a temetőpalánk selyemtégláiba vésett üzenetekből, egy krakkói jiddis nyelvű, magyarra anyai ági nagynénje által fordított imakönyvből – valamennyi mögött tragikus sors történetek húzódnak. De az írást, a gyártás technológiáját rejelő iratot szeretné megszerezni Schein Ármin, a Budapestre települt, fotósszaküzletben segédmunkásként dolgozó egykori téglagyáros-ivadék, amikor a már felnőtté cseperedett Esztert látogatóba küldi a bácskai rokonsághoz. A pályaudvaron azonban tévedés történik: a lányt összekeverik egy másik érkezővel, így rossz családnál vendégeskedik egy teljes nap, mire kiderül a félreértés.

A kritika anno úgy értékelte, hogy a *Silentium album* legkevésbé sikerült, indokolatlanul túlírt fejezetét épp Mór említett ezoterikus, távol-keleti naplója képezi. A valóban szövevényes, csodás elemekben bővelkedő, cikornyás nyelven közreadott történetek Eszter elbeszélésében új jelentés szolgáltatásban állnak: az írás, azaz a történetmondás mint nyelvi fikció valóságot elfedő funkciójára mutatnak rá. Épp fordítottjára annak, mint amit a dokumentáló szándék, az írott szó eredeti formája jelent. A férfi, Eszter apja ugyanis a rettenetes valóságtól való eltávolodás, a felejtés szándékával alkotja meg magának és merül el véglegesen virtuális világában. Mivel módos apja és rátarti városi nagyszülei akarata ellenében Sárát, a kamanci izraelita kocsmáros árva lányát vette feleségül, hogy elkerülje Énekes dédanya és a család többi tagjának zaklatását (tanulva anyja, Gyöngyös Ilon történetéből, s emlékezve arra, hogy Fruzsina vőlegénye, Grünberg Pál után is milyen utálkozva mostak kezét és törölgették a bútorokat, az étkezéslet darabjait), Apatinnál beáll hajósnak. Hamis iratokkal utazó, mindenórás feleségét azonban az egyik kikötőből el akarják hurcolni. A megszépített, rejtélyes utalásokkal teli elbeszélésből csak nehezen szűrhető le, mi is történt valójában – csak feltételezzük, hogy a férfi megölte a csendőröket, majd Fruzsínára bízva életképtelennek gondolt kislá-

nyát, világgá megy, de az is lehetséges, hogy valamelyik csizmás hatóság megtorlásainak áldozatává válik. Sára a Kazán-szorosban, a Senki Vizén hozza világra gyermekét, de mire a pöfögő gőzös átér a szoroson, már nincs az élők sorában. A kikötői hivatalban Mór, aki nem beszél a helyi nyelvet, a Duna latin nevét mondogatja – Ister, Ister –, amit a hivatalnok Eszternek ért és ír be az anyakönyvbe. Az apa naplóját és néhány személyes holmiját – állítólag – annak mulatt élettársa juttatta el Eszterhez, miután holmija közé rejtve találta meg őket, hogy gyermekét megszülni az Adenbe tartó gyorshajóra szállt át, örökre szem elől veszítve a hajókatasztrófában eltűnt – de halottaiban soha elő nem kerülő – férfit. Van azonban a történetnek egy olyan epizódja is, amikor Eszter a vak Fruzsínának – mert Fülöp dédapa családi iratokat tartalmazó ládája teljesen üres – fejből, a képzeletére hagyatkozva olvas fel írásokat. A nem létező családi dokumentumokra történő utalás, a napló ezoterikus, fiktív helyeket és személyeket megnevező feljegyzései, illetve a mulatt élettárs létét is megkérdőjelező Fata Morgana hajónév alapján arra következtethetünk, hogy az apa naplója is – a pótolhatatlan hiányt kitöltendő – Eszter képzeletének és íráskészségének terméke, miként számtalan látomása és nem létező találkozása is élénk fantáziájának szüleménye.

Nevelői, Fruzsina és Fülöp dédapa halálát követően, az ötvenes évek elején, Eszter a család izraelita ágának holokauszt-túlélő tagjaihoz kerül – még nem nagykorú. A velük töltött sábesz a regény egyik legmeggrázóbb jelenete. A kivándorlásra készülő család tagjai ugyanis – búcsúzva szülőföldjüktől és otthonaiktól – imáikba foglalják az üldöztetés során, haláltáborokban elpusztult szeretteik nevét és emlékét; a holokauszt borzalmainak elképzeldhetetlen szenvedéstárát nyitva meg előttünk. Eszter azonban nem tarthat velük, mert apjától sohasem érkezik meg az áliázáshoz szükséges engedély. A hajó, amelyen Palesztina felé tartanak, elsüllyed a Jón-tengeren.

A hányatott sorsú, pusztulásra ítélt nagycsalád tagjait utoljára együtt az Énekes dédanya kilencvenedik születésnapján készült fényképen láthatjuk. A következő találkozás és együttlét már túlvilági. A szellemtérben újra megelevenedik a színház, amelyet Fruzsina alapított egykoron, és a Kőkecske udvarán állíttatta fel színpadát. A halott színészek a sárkánysori, nevezetes család történetét játsszák el a szintúgy halott közönség előtt, akik éktelen hangzavart keltve tagadják annak valódiságát, saját szájuk íze szerint magyarázva a történéseket. Az így reflektálódó múlt a róla szóló elbeszélés, az interpretáció sokféleségére irányítja a figyelmet: az egyetlen múlt többszörös történelmére.

Az *Eszter könyve* Vasagyi Mária (1941) Zomborban élő író hetedik önálló kötete. Első könyve, egy népköltészeti gyűjtés, 1981-ben Székely Mária név alatt látott napvilágot. A 2002-ben megjelent *Silentium albumot* még négy követte: a *Pokolkerék* 2009-ben, a *Fabella domi* 2013-ban, a *Kruspérudvar angyalai* című novelláskötet 2016-ban, illetve a *Cézár* című regény 2019-ben. A múlt század kilencvenes éveiben képzőművészeti esszéit Brankov Mária néven írta. A Vasagyi írói névről többen úgy gondoltuk, hogy a szerző lánykori nevének, a Féderernek a magyarítása. Egy interjújából azonban kiderült, hogy valódi név, anyai ági (topolyai) felmenőinek családneve. Noha néhány toponímia is felbukkan a regényszövegben, például a Zomborhoz közeli Apatin, az al-dunai Kazán-szoros, Ada Kaleh, illetve azonosítható irodalmi helynevek, Nyárfás, Lombos (Zombor és Topolya) – az *Eszter könyve* egyik bácskai városhoz vagy földbirtokos család történetéhez sem kapcsolható egyértelműen, s néhány apró mozzanat, illetve epizód kivételével a szerző személyes család- és élettörténetéhez sem. Azt viszont tőle tudom, hogy a vasútállomáson történt félreértés, amikor a vendég nem jó családnál kötött ki, megtörtént: Szabadkán esett meg az anekdota. Végso soron olvasói előfeltevéseinktől függ, hogy a több ismert bácskai család történetéből egygyé szervesült regény-narratívához milyen térbeli koordinátákat rendelünk. Én például az egykori Zombor helyeire ismerem benne: a sárkánysori fogadót a helyi vasútállomás közelébe képzeltem, folyóját a Mosztongával azonosítottam. A közép-bácskai olvasó valószínűleg Topolyát és a Krivaját látja meg benne. (*zÉtna*, 2022)